

Geliş Tarihi:29.01.2020 Kabul Tarihi:05.05.2020 Entry Date: 29.01.2020 Accepted: 05.05.2020

BİR MEKÂNIN ANATOMİSİ: HALK EDEBİYATI ÜRÜNLERİNİN YARATMA VE İCRA ORTAMI OLARAK KAHVEHANELER

Anatomy of A Place: Coffeehouses As The Medium of Creation and Execution of Folk Literature Products

Uğur DURMAZ*

Özet

Kahvehaneler günümüzde insanların dinlenme, sosyalleşme, çeşitli oyunlar oynama alanı olarak iş görmekteyse de onların geçmişinde bu işlevlerin yanında çok farklı unsurların da var olduğu bilinmektedir. Bu mekânların oluşumunu sağlayan şey elbette kahvenin ülkeye gelişi ve onun tüketilmesi ile birlikte ortaya çıkan bir ihtiyacın sonucudur. Kahve ve kahvehane yaklaşık beş yüz yıllık geçmişiyle pek çok alana etki eden iki unsur olarak Türk kültüründe kendine yer edinmiştir. İşte halk edebiyatı da bu iki üründen etkilenmiş ve ürünlerinin içinde kahve ile ilgili şiirler, inanışlar, uygulamalar, gelenekler olduğu gibi kahvenin içildiği mekân olan kahvehaneler de halk edebiyatı ürünlerinin yaratılma ve icra mekânı olarak şekillenmiştir. Bu çalışmada kahvehanelerin halk edebiyatı ürünlerinin hangilerine etki ettiği ve onların gelişiminde ne gibi rol oynadığı tartışılacaktır. Zamanla neden bu mekânların dönüşüme uğradığı ve artık bir yaratma-icra mekânından çok bir sosyal alan olarak işlev gördüğü de tartışmalar arasına alınacaktır. Bunun için de literatür taraması etrafında kahvehanelerin gelişim süreci ve halk edebiyatı ürünlerinin buradaki durumu incelenecektir. Genel olarak kahvehaneyi mekân olarak seçmiş olan âşıklık geleneği, geleneksel Türk tiyatrosunun türleri ve tekke tasavvuf edebiyatı ürünleri ve icracıları irdelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Kahve, Kahvehane, Âşık Edebiyatı, Geleneksel Türk Tiyatrosu, Tasavvuf

Abstract

Coffeehouses today work as a playground for people to play a variety of games, it is known that in addition to these functions, although there are many different elements in their past. It is of course the result of the need for coffee to arrive in the country and its consumption. Coffee and coffeehouse has taken its place in Turkish culture as two factors that influence many areas with its five hundred years of history. The public literature has been influenced by these two products, and the coffee houses, where coffee is the place where coffee is used, are shaped as the place of creation and execution of the public literature. In this work, the influence of coffee houses on the products of folk literature and their development will be discussed. In time, why these spaces have become transformed and are no longer functioning as a social space rather than a creation-execution space, will also be discussed. For this purpose, the development process of coffeehouses and the status of folk literature products will be examined around the literature survey. In general, the tradition of minstrelsy, the types of traditional Turkish theatre and the products and performers of the Sufi literature will be examined.

* Dr. Öğr. Üyesi, Kocaeli Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi, ugurdurmaz10@gmail.com

Key Words: Coffee, Coffeehouse, Minstrel Literature, Traditional Turkish Theater, Sufism.

Giriş

Kahve ve kahvehane yaklaşık beş yüz yıllık bir geçmişle birlikte günümüze gelmiş olan önemli kültürel olgulardır. Bu ikili genellikle beraber anılmış ve takip eden süreçlerde toplumda birlikte tercih edilen iki unsur olmuştur. Yarattığı kültürel yapı sadece kendi işleyişine bağlı kalmamış devamında farklı kültür kollarının da ortaya çıkmasına, gelişmesine, yayılmasına olanak sağlamıştır. Bu açıdan kahveyi bir içecek olarak görmenin yanında kültür taşıyıcı bir unsur olarak da nitelenmek yerinde olacaktır. Bu durumdan hareketle halkbilimi için de inceleme alanı olması kaçınılmazdır. Özellikle halkın sosyal aktivitelerini devam ettiren bir kurum olarak görülen kahvehaneler pek çok farklı koldan halkbilimine ve halk edebiyatına dokunan unsurlardır.

Kahvenin tarihi ile ilgili birçok rivayet olmakla birlikte temelde üç anlatı üzerinde genel görüş hâkimdir. Bunlardan ilki bir çobanın keçilerinin yediği meyveyi kendisinin denemesi ve buradan yayılması, ikincisi bir Şazili dervişi olan Ömer isimdeki kişinin aç kalmamak için kahve bitkisinin çekirdeklerini kaynatıp içtiği, son olarak da Hz Muhammed'in hastalığını iyi etmek amacıyla Cebrail tarafından ona sunulan bir içecek olduğudur (Balcı, 2019: 317-318). Kahve günümüzde de çoğunlukla içecek olarak kullanılmakla birlikte ilk keşfedildiği zamanlardan sonra bir yiyecek olarak da kullanıldığı bilinmektedir. “Bin yıllarında Habeşistan'da kahve yiyecek olarak kullanılırdı. Fırına verirler, kavururlar, sonra değirmende çekip un yaparlar. Bunu su ile yağla yoğurup hamur haline getirirler. Tekrar fırına vererek pişirirler ve ekmek gibi yerlerdi devrin ekmeği bu idi” (Ünver, 1963: 41). Bu durum onun yiyecek olmaktan çıkarak bir içecek haline dönüşene kadar devam etmiştir.

Kahvenin Osmanlı toplumuna gelişinin ise Yemen Valisi Özdemir Paşa ile olduğu ileri sürülür. Paşa, lezzetine hayran kaldığı kahveyi 1517 yılında Yemen'den İstanbul'a getirmiştir (Alev, 2014: 12). Kahvenin insan hayatında yer almasıyla beraber onun tüketilmesi ile ilgili de özel bir alan geliştirilmiştir. Günümüzde üçüncü nesil kahveci olarak anılan yeni tip kahvehanelerin aksine geçmiş dönemde farklı unsurların bir araya geldiği kozmopolit özellikli yerlerden bahsedilmektedir. Kahvehanenin ortaya çıkışı tam olarak tarihlendirilemese de özellikle Arap yarımadasında ilk dönem kahvehane benzeri yerlerin olduğu söylenmekte ve kurumsal olarak ilk mekânın 1511 yılında Mekke'de olduğu belirtilmektedir (Çağlayan, 2012:

101). Bu mekânlar çeşitli etmenlerle Osmanlı coğrafyasına da giriş yapmış ve yaklaşık beş yüz yıllık bir sürecin içinde hep adından söz ettirmişlerdir. Osmanlı'da ilk kahvehanenin açılışı ise 1500'lerin ortalarına denk gelmektedir. "Payitahttaki ilk kahvehanelerin Halepli Hakem ve Şamlı Şems tarafından Tahtakale'de açıldığı konusunda şüphe bulunmamakla birlikte bunların ne zaman faaliyete başladığı hakkında birkaç yılı geçmeyen farklı tarihler ileri sürülebilmektedir. Besim Ömer 1543-1544 yıllarını, Gelibolulu Ali 1552-1553, Peçevi ise 1554-1555 tarihlerini yazar" (Kuzucu ve Koz, 2015: 133). Bu ilk kahvehanelerin ardından gerçek şeklini alan ve güncel olarak bilinen manada ilk kahvehaneler ise I. Ahmet'in hükümdarlığının sonlarına yakın 1615 tarihinde Halıcılar Köşkünde açılmıştır (Ünver, 1963: 44).

Kahvehanelerin sistemleşmesi ve yayılması sürecinin elli yıllık bir zaman dilimi içinde olduğu düşünülebilir. Bundan sonra ise kahvehane artık Türk toplumunun vazgeçilmez bir mekânı olmuştur. Osmanlı toplumunda o döneme kadar insanların sosyal ihtiyaçlarını karşılayan dört mekân olduğu söylenebilir: cami, tekke, meyhane ve ev. Ancak kahvehaneler bütün bu yapının dışına çıkarak yeni bir ortam oluşturmuştur.

"Kahvehanelerin en önemli toplumsal özelliği mahalle ölçeğinde, sivil mekân ile dini mekân arasında yaşanan geleneksel hayat tarzının kültürel bir yapılanma süreci içerisinde yer almasıdır. Bir anlamda kahvehaneler, mahalle sakinlerinin sivil ve dini mekânlardan bağımsız olarak sokak kültürünü tanıtmaları, toplumsal paylaşımlarda bulunmaları ve sosyal birliktelikleri yaşayabilmelerine olanak veren toplum merkezleri durumundadır" (Aktaş, 2011: 61).

Bu açıdan farklı bir sosyal ortam sağlayan kahvehanelerde insanlar diğer yerlerin aksine daha özgür hareket etmişlerdir.

"Yazılı kültürün yaygın olmadığı modernleşme öncesi Osmanlı toplumunda kahvehaneler sözlü kültürün tesisi ve devamının en önemli araçlarından biriydi ve ilk kuruldukları zamanlardan itibaren müdavimleri için okuma salonu olarak da hizmet vermişti. Peçuyulu İbrahim'e göre aydın sınıftan iyi yaşamayı seven insanlar kahvehanelerde yirmi otuz kişilik gruplar halinde toplanabiliyordu. Bazıları âdâb-ı muaşeret yazıları ve kitap okuyor, bazıları tavla, satranç oynuyor, bir kısmı da yeni yazdıkları şiirler üzerine tartışma yapıyordu." (Yaşar, 2016: 3).

Günümüzde de sohbet, oyun, okuma, yeme-içme maksadıyla kullanılan kahvehaneler, geçmişte bu işlevlerinin yanında özellikle halk edebiyatının ürünleri yardımıyla iletişim, eğlence, eğitim gibi ihtiyaçların da karşılandığı mekânlar olmuştur. Bu açıdan halk edebiyatı ürünlerinin bazıları yaratma ve icra mekânı olarak kahvehanelerle özdeşleşmiştir. Başta âşık edebiyatı olmak üzere, geleneksel Türk tiyatrosunun şehirli tiyatro geleneği içinde yer alan gölge oyunu, ortaoyunu, meddah, kukla gibi unsurlar ile tasavvuf edebiyatının bir kısmının da mekânı yine kahvehaneler olmuştur. Buralarda sadece ürünler yaratılıp icra edilmemiş aynı zamanda geleneğin de sürmesi için yeni temsilcilerin doğması sağlanmıştır. Yani hem yeni

ürünler hem de yeni kişiler yaratılmıştır. Bu açıdan kahvehaneler sadece yazılı, sözlü ürünleri etkilemekle kalmamış aynı zamanda bir usta-çırak ilişkisinin de merkezi durumuna gelmiştir. Aynı zamanda mekânların dekorasyonu da bu gelenekler etrafında şekillenerek kimi zaman bir sahne düzeni kimi zamansa ürünlerin, icracıların anılarıyla oluşturulan bir halk müzesi konumuna gelmiştir.

Buradaki çalışmanın amacı da yukarıda sayılan veriler ve etkiler ışığında halk edebiyatı ürünlerinin yaratma ve icra mekânı olarak kahvehanelerin durumunu genel olarak ortaya koymak ve daha önce ayrı ayrı yapılmış olan incelemeleri derleyici gözle irdelemektir. Kahvehanelerin Anadolu topraklarına girişiyle başlayan süreçten halk edebiyatı ürünlerinin buraya yerleşmesine ve sonrasında günümüze kadar olan gelişimine kadar devam eden yaklaşık beş yüz yıllık bir tarih çalışmanın kapsamındadır. Bu tarihi süreci anlamak için de hem kahve ve kahvehaneler hem de halk edebiyatı ürünlerinin buralara dahil olmuş olan türleri üzerine yapılmış olan çalışmalardan bir literatür taraması yapılarak inceleme gerçekleştirilmiştir. Çalışma genel olarak üç temel başlık üzerinden hareketle âşık edebiyatı, geleneksel Türk tiyatrosu ve tekke tasavvuf edebiyatı ürünleri, icracıları, icraları ve bunlarla bağlantılı olan yapılar doğrultusunda şekillendirilmiştir. Bu başlıkların her birinin altında önce geleneksel ürünün kısa tarihi ve özellikleri sonrasında ise kahvehaneyi mekân tutması süreci ile bu mekânının ürüne; ürünlerin de mekâna etkileri tartışılmıştır.

1. Halk Edebiyatı Ürünleri ve Kahvehane

Kahvehaneler sosyal birer ortam olmalarıyla beraber sosyalleşmeyi artırıcı unsurların da etkisi buralarda daha çok kendine yer bulmaya başlamıştır. Halk edebiyatı ürünlerinin de genel işlevlerine bakıldığında eğlenme eğlendirme, hoş vakit geçirme, eğitim gibi yapılar görülür ki bunların aktarımı için insanlarla etkileşim hali gereklidir. İşte kahvehanelerde de halkın bilgi almasını sağlayan, eğlendiren, eğiten ve geliştiren bir unsur olarak halk edebiyatı ürünleri üretilmiştir. Kahvehanelerin içerisinde halk edebiyatının üç başlığının ürünlerini, üreticilerini ve dinleyicilerini bulmak mümkündür. Bunlar: “Âşık Edebiyatı, Geleneksel Türk Tiyatrosu ve Dini Tasavvufi Türk Edebiyatıdır.” Bu açıdan üç farklı unsuru tek tek irdeleyerek kahvehanelerin halk edebiyatı ürünlerine ve bu ürünlerin kahvehaneye etkisi gösterilmelidir.

1.1. Âşık Edebiyatı ve Kahvehane

Osmanlı kahvehanelerinin edebiyatla olan bağlantısı söz konusu olduğunda akla ilk gelen kısım âşık edebiyatı ve bu geleneğin temsilcisi olan âşıklardır. Âşık edebiyatının bu denli

kahvehane ile bağdaşmasına neden olan unsurlardan ilki hem kahvehanelerin açılmasının hem de âşık edebiyatının sistemleşmesinin aynı döneme denk gelmesidir. Âşık edebiyatının başlangıcı aşamasında o dönemdeki sosyal kurumlar arasına yeni giren kahvehane yeni bir edebiyat geleneğine ev sahipliği yaparak bu iki unsurun beraber gelişmesini sağlamıştır. Özellikle tekkelerin karşısına konumlanan ve ladini bir sosyalleşme mekânı olarak tasvir edilebilecek olan kahvehaneler bu özelliğiyle çokça ilgi görerek hızlıca gelişmiştir. Netice itibarıyla kahvehane tarzı âşık geleneği adı verilebilecek olan yeni bir kültür ortamının oluşmasında ve adlandırılmasında önemli etkiye sahiptir (Çobanoğlu, 2000: 129; Çobanoğlu,2007: 12). “Âşık kahvehanelerinin ortaya çıkışı için kesin bir tarih verilemese de başlangıç olarak XVI. yüzyıl ve özellikle XVII. yüzyılın ilk çeyreği yaygın bir kabul görmektedir. Kahvehanelerin yaygınlaşması ile âşık tarzı şiir geleneğinin de gelişimi arasında bir paralellik vardır” (Balkaya, 2013: 884). “Âşıklar ya herhangi bir kahvehanede geçici sürelerde âşık fasılları düzenlemişler veya belli bir kahvehaneyi mekân tutup burada sürekli çalıp söylemişler hikâyeye anlatmışlardır. Bu kahvehaneler âşık kahvehanesi adıyla bilinir tanınırlardı. Kahvehanelerin İstanbul’da XVI. yüzyılda açılışıyla âşık tarzı şiir geleneğinin XVI. yüzyılda şekillenip gelişmesi arasında dikkat çekici bir paralellik vardır.” (Duvarcı, 2012: 80) Bu sebeple âşıklar genellikle kahvehane şairleri olarak bilinmeye başlamıştır. Kahvehane şairi olarak anılmaları âşıklar için kahvehanelerin ne derece önemli bir merkez olduğunu gösterir. (Emeksiz, 2009: 130).

Âşık kahvehanelerinin temel yapısı olan âşık fasılları genellikle akşamları yapılan etkinliklerdir. Bunun dışında gündüzleri bu kahvehaneler halk için birer toplanma yeri olarak faaliyet gösterirler. Yaratma icra ortamı olarak öncelikle âşık fasıllarına ev sahipliği yapan kahvehanelerde özellikle bu fasılların yanında hikâyeye anlatma, muamma çözme, çeşitli deyişler söyleme gibi farklı etkinlikler de yapılır. “Gündüz saatlerinde diğer kahveler gibi işleyişini sürdüren kahvede âşık programı akşam saatlerinde başlar ve dört beş saat kadar devam eder. Bu süre dinleyicilerin ilgisi nispetinde daha kısa veya uzun olabilir. Programlar bazı özel günlerin dışında her gün devam eder. Ramazan ayı boyunca teravîh namazından sonra başlar ve sahura kadar sürer.” (Düzgün, 1994: 17). Bu toplantıların temel amacı elbette eğlencedir. Burada insanlar âşıklarla birlikte oluşan sosyal ortamın içinde kendilerine vakit geçirecek bir alan bulmuş olurlar. Âşıklar da kendilerini ve sanatlarını göstermek amacıyla bu kahvehanelerde insanların karşısına çıkmaktadır. “Saz şairleri koşma, mani, türkü ve destanlarla bir gösteri sunmaktadır. Âşık kahvelerinde saz çalıp şiir okuyan şairler, genellikle kent yaşamı içinde yoğrulmuş fakat kırsal kesimin halk edebiyatıyla yakından ilgilenen

kişilerdir” (Şahbaz, 2007: 58). Bu yönüyle kahvehaneler kozmopolit yapıyı ortaya çıkaran ve insanların iletişimini sağlayan temel mekânlar olarak bilinir.

Âşık kahvehanelerinde icra edilen ürünlerin içinde halk hikâyeleri de mevcuttur. Bu hikâyeler geçmiş dönem destan anlatıcılığının bir devamı niteliğinde yerleşik hayatın bir parçası haline gelmiştir. “Kahvehane âşıkları sadece şiir söylemekle yetinmezlerdi. Onların önemli işlevlerinden biri de Âşık Garip ve Şahsenem, Ferhat ile Şirin, Kerem ile Aslı, Tahir ile Zühre gibi halk hikâyelerini anlatmaktı. Bu hikâyeler matbaanın yaygınlaşmasından sonra küçük kitapçıklar halinde basılmış ve yine buralarda âşıkların okudukları şiirler de XIX. yüzyıldan itibaren divanlar halinde basılarak günümüze ulaşmıştır” (Duvarcı, 2012: 82). Sözlü kültür ürünü olan âşık edebiyatının zamanla yazılı kültüre de etkisini bu örnekte görmek mümkündür. Günümüzdeki anlamıyla o dönemdeki insanların roman ve hikâye ihtiyacı öncelikle sözlü olarak bu kahvehanelerde âşıklar tarafından karşılanmış sonrasında ise yazılı hale gelerek yazılı kültür geleneğinde varlığını devam ettirmiştir.

Yine bu kahvehanelerde eğlenceyi, anında yaratmayı ve âşıklığın becerilerini göstermeye yarayan bir diğer unsur da muamma sorma ve çözme geleneğidir. Hatta bu türün üzerine özel kahvehanelerin olduğundan da söz edilmektedir. “XIX. Yüzyıl semai kahvelerinde saz şairleri arasında muamma yarışmaları da yapılır. Demirkapı ve Çemberlitaş’ta büyük muamma kahveleri vardır. Âşıklar, müşterileri överek topladıkları paraları balmumu ile muamma çerçevesine yapıştırırlar. Bilmeceyi çözen çıkmazsa âşıklar bu parayı kendi aralarında bölüşürler” (Birsnel, 2014: 157). Muammaları çözmek ustalık ve şiir kabiliyeti istediği için cevabı verirken de bir şiir şeklinde oluşturulan yapı nedeniyle kahvehaneler sadece bir icra ortamı olmaktan çıkarak yaratma ortamı özelliğini de ortaya koyar. Yine âşıkların kendi aralarındaki atışmalarında bu durum söz konusudur. Âşıklar meydana çıkarak karşılıklı söyledikleri şiirlerin de büyük çoğunluğu irticalen yapıldığı için icradan çok yaratma ön plana çıkmaktadır.

Âşıklar sadece eğlence ya da yetenek gösterisi için kahvehanelerde bulunmazlar aynı zamanda halkın sesi olmak ve yaşanan dönemdeki olayları aktararak bir nevi ulalık görevi de üstlenmektedirler. Özellikle destan şekliyle söylenen şiirlerde bu işlev yoğun şekilde görülür. “Saz şairleri kısa zamanda söyledikleri destanlarla halkın sesi olmayı başarmışlardır. Günlük yaşamda gelişen olayları yakından takip eden şairler bu mekânları da siyasi ve toplumsal mesajlar vermekten geri durmamışlardır” (Kılıç, 2015: 63).

Kahvehaneler âşıklar için sadece ürün yaratma ve icra ortamı değildir. Aynı zamanda geleneğin devamını sağlayacak yeni nesillerin yetiştirilmesi yani yeni temsilciler yaratma konusunda da önemli bir mekândır. “Âşıklar kahvesi hem geleneğin icra edildiği hem de yeni âşıkların yetiştirildiği bir ocaktır. İnsanların bir araya geldikleri her müessesede olduğu gibi burada da uyulması gereken belli başlı kurallar vardır” (Düzgün, 1994: 17). Kişiler için bir izleyici olarak başlayan süreç kimi zaman bir eğitim döneminden sonra âşıklığa kadar gidebilmektedir. Bu nedenle kahvehanelerde saz ve sözle insanlara hitap eden âşıklar birer öğretmen olarak da nitelendirilebilir. Yeni kuşağın yetişmesi için yaptıklarına bu açıdan da bakmak gerekir. Bir çırağın yetişme süreci içinde âşık aynı zamanda geleneğin devam ettiricisini ve yeni bir aşığı da yaratmaktadır. “Çıracak kitabı bilgileri ustasından dilden öğrenirken icra bağlamını öğrenmede dil tekrarına gerek duymaz. Gözlem yolu ile bir faslın nasıl başladığını, ilk kimin neyi, nasıl, ne zaman ve niçin okuduğunu kahvehaneden öğrenir. İleride kendisinden aynı icra bağlamı beklendiğinden bu bağlamı iyi öğrenmek zorundadır. Kahvehane bu anlamda bir okul gibi âşıkların eğitildikleri ve yetiştirildikleri bir hüviyete sahip olur.” (Balkaya, 2013: 885). Bununla birlikte kahvehanenin duvarlarında yer alan bağlama, şiir, fotoğraf, resim gibi çeşitli unsurlar orayı hem simgesel olarak bu geleneğe bağlı kılar hem de dinleyiciler için çekim alanı haline dönüştürür. Yakın döneme kadar işleyen Çobanoğlu kahvehanesinin bir duvarı tasvir edilirken, “... Çobanoğlu’nun çerçevesiz büyükçe bir fotoğrafı ve onun sağında o zamanki Kültür Bakanı Rıfki Danişman’ın Çobanoğlu’na verdiği kaligrafik harflerle yazılmış bir takdirname, âşıkların atası sayılan Dede Korkut, Hz Ali, Atatürk ve diğer fotoğraflarla süslenirdi” (Erdener, 2019: 44). Burada da görüleceği üzere ünlü bir âşığın resmini duvarda gören gençler özenme yoluyla bir gün kendilerinin de bir resminin o duvarda olmasını hayal ederek âşık geleneğine dâhil olabilirler.

Âşık kahveleri zamanla kazandıkları bu özellikleri yitirerek farklılaşma ve dönüşme ile birlikte yeni bir tarz olan Semai Kahveleriyle beraber anılır olmuşlardır. “17. yüzyıl başlarından itibaren kurumsallaşmaya başlayan ve Osmanlı kahvehane geleneğinde âşık kahvehaneleri olarak nitelendirilen kahvehanelerin yerini 18. yüzyılda Yeniçeri kahvehaneleri ve onun sonrasında da semai kahvehaneleri almıştır.” (Özdemir, 2016: 1156). Semai kahvehaneleri, özellikle ramazan ayında ve diğer zamanlarda cuma ve kış geceleri saz takımlarının fasıllar yaptığı, semai ya da başka bir adlandırma ile çalgılı kahveler 19. yüzyılın başından itibaren faaliyet göstermeye başlamıştır (Emeksiz, 2009: 131). Çalgılı kahve adıyla da bilinen bu kahvehanelerde âşıklar yine kendi bildiklerini devam ettirmekle birlikte yeni bir ortamın da içine girmişlerdir. “Tanzimatla birlikte saz şiir tavsamaya başlayınca Külhanbey-

Tulumbacı takımının kabadayıcı beğenisine uygun düşen yeni bir edebiyat türü oluşmaya başlar. Bunlar zamanla Tavukpazarı'ndaki âşık kahvelerinden İstanbul'un öteki semtlerinde kurulan semai kahvelerine atlamışlardır. Bu yeni çevrede de eski saz şiir geleneği sürdürülür" (Birsnel, 2014: 151). Bu bağlamda değişen bir gelenek ortamı olarak semai kahvehaneleri daha çok eğlence ön planda olan yerler olarak görülür. Âşık kahvehanesine benzeyen ama işleyiş tarzı, müdavimleri ve işleyişleri bakımından onlardan çok farklı olan bu yeni türde âşık sazından farklı ve çok çeşitli çalgı aletlerinin çalındığı görülür. (Şahbaz, 2007: 58). Nihayetinde 20. yüzyılın başlarından itibaren İstanbul'da zayıflayan gelenek Anadolu'ya yönelmiş ve Erzurum başta olmak üzere Kars ve Kayseri gibi pek çok ilde kahvehaneler varlığını sürdürmeye devam etmiştir. Özellikle son çeyrek yüzyılda Anadolu'nun çeşitli bölgelerinden İstanbul, Ankara, Bursa gibi büyük kentlere göçün hızlanması geleneğin büyük kentlere taşınmasına sebep olmuştur (Artun, 2018: 45). Âşıklar geçmiş dönemden itibaren kahvehane sahibi olmaya da yönelmişlerdir. Özellikle göçle beraber geleneğin devam ettirilmesi konusunda icra ve yaratma mekânı bulamayan âşıkların kendileri kahvehane sahibi olma yoluyla bu geleneğin devamını sağlamış ve günümüze kadar gelmesinde katkı sunmuşlardır.

1.2. Geleneksel Türk Tiyatrosu ve Kahvehane

Kahvehanelerin kültürel yapısı içerisinde âşıklardan sonra en çok adından söz ettiren unsurlar geleneksel Türk tiyatrosu başlığı altında değerlendirilen, meddah, gölge oyunu, ortaoyunu ve kukladır. Bu gösteri sanatlarından en çok meddahlar kahvehanelerle özdeşleşmiş gibi görünse de diğer seyirlik türlerin de kahvehanelerde kendilerine özgü yerleri mevcuttur. "Gölge oyunu oynatan ve hayali adı verilen Karagözcülerle hikâye anlatan meddahlar, gösterimlerini daha çok kahvehanelerde, ortaoyunu sanatçıları da çoğunlukla açık havada, kır kahvehanelerinde yaparlardı" (Kuzucu ve Koz, 2015: 231). Gösterimlerde görev alan kişi sayısı ve oyun mekânına göre sınıflandırılan bu yapıların her biri kahvehaneyi kendileri için bir mekân olarak tercih etmişlerdir. Bu durum aynı zamanda kahvehane sahiplerinin de talep ettiği bir etkinliktir. Kahvehane sahipleri daha fazla iş yapabilmek ve insanları bir şekilde kendi yerlerine bağlamak amacıyla bu tarz etkinliklerin yapılmasını ister hatta daimi oyuncularla anlaşılırdı. "Bu tip gösteriler kahvecinin müşterilerini arttırmak için yapılmaktaydı ve bunların en yaygını meddah gösterileriydi. Ortaoyunu, Karagöz ile Hacivat ve kukla gösterileri kahvehanelerin sundukları etkinlikler arasında yer alan önemli etkinliklerdi" (Çağlayan, 2012: 106). Seyirlik oyunlar bu bakımdan hem kendilerine bir oyun mekânı kazanmış hem izleyici kitlesini arttırmış hem de kahvecilerin kazancında artış olmuştur. Bu

tarz kahvehanelerin ilk halleri genellikle “İmaret Kahvehanesi” adıyla bilinmektedir. Bu kahvehaneler genellikle cami yanında ya da camiye yakın yerlerde kurulan ve halkın iki namaz arasında vakit geçirmesi için açılan yerlerdir ve buradaki müşterilerin sıkılmasını önlemek ya da oraya çekmek için çeşitli hikâyeler anlatanlar, okuyanlar olduğu gibi karagöz, ortaoyunu, hokkabaz gibi oyunların ilk oynandığı yer olarak bilinir. (Şahbaz, 2007: 66).

Meddahlar kahvehaneyi mekân olarak seçen hatta kendi isimleriyle anılan kahvehanelerin olduğu ilk seyirlik oyunculardır. “Meddah kahvehaneleri bilhassa Ramazanlarda ve bayramlarda faaliyet gösterirlerdi. Meddahların kendilerin özgü kahvehaneleri olduğu gibi, mevcut kahvehanelerde de çalışma olanaklarını bulduğu ifade edilmektedir. Ama bununla birlikte çoğunlukla meddahlar tıpkı âşıklar gibi hemen hemen her türde kahvehanelerde çalışmışlar, yoğun olarak çalıştıkları kahvehanelerin de kendi adlarıyla anılmalarına bu açıdan zemin hazırlamışlardır.” (Tunç, 2014: 93). Meddah, tek kişilik bir gösteri olmakla birlikte bu kişi oyunun içindeki her türlü kişi, unsur, görüntü, ses ve hareketi göstermeci yöntemle ortaya koymaktadır. Meddahların elinde bastonu omzunda mendili ve iskemlesiyle birlikte anlatım aksesuarları ve ortamı hazırlanmış olur. Bu açıdan kahvehanelerin içinde yer kaplamayan ve pratik bir gösteri türü olarak çokça tercih edildiği söylenebilir.

“Meddahların sağladığı belli avantajlar vardı. Her şeyden önce ucuza geliyorlardı. Kahvehane sahibinin böyle bir eğlenceyi sunmak için kendi kesesinden harcamak zorunda olduğu para çok azdı; işletme yaptığı gösteri karşılığında meddaha düşük bir ücret verirdi. Bazen de kahvehane sahibinin böyle bir hizmet için para ödemesine hiç gerek kalmazdı, yalnızca meddahın belagatini ortaya koyacağı bir yer sağlaması yeterliydi. Gösterinin karşılığı müşterilerden toplanan birkaç para bahşişle ödenirdi; adetten olmakla birlikte bu bahşişi de zorunlu değildi. İkincisi meddah gösterileri hokkabazların, çalgıcıların ve rakkaselerin gösterilere göre ölçek olarak daha pratik ve kahvehanenin fiziksel büyüklüğüne daha uygundu. Bu eğlence türünün üçüncü avantajı ise öteki eğlence türlerinden birçoğuna göre meddahların genellikle daha haysiyetli sayılmasıydı.” (Hattox 1996: 92-93).

Bu sebeplerle diğer seyirlik türlere göre meddahlık ve meddah gösterileri kahve ile daha çok anılan bir halk edebiyatı ürünü olmuştur. Meddahlıkla özdeşleşen kahvehanelerin mimari yapısında ise onlar için özel dizayn edilmiş sahne benzeri yerlerin olduğu bilinmektedir. Bir hatip oldukları için halktan biraz yüksekçe bir alan genellikle kahvehanenin köşesi meddahlara ayrılmış icra alanlarıydı. Bu durum da kahvehane mimarisinin geleneksel ürüne göre şekillenmesine iyi bir örnektir. İstanbul’da bu oyunların izlenebileceği pek çok kahve olduğu söylenmektedir. “19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyılın başında meddahların öykü anlattığı başlıca kahvelerden birkaçı şunlardı: Aksaray’da Dilküşa Kırathanesi, Beşiktaş’ta İskele Gazinosu, Divanyolu’nda Türkiye Kırathanesi, Kumkapı’da Şefik Kırathanesi, Sultanahmet’te Köşebaşı kırathanesi, Beyazıt’ta Afitap Kırathanesi...” (Şahbaz, 2007: 63).

Bunun yanında özellikle bazı meddahların dinlenmesi için gidilmesi gereken özel kahvehanelerin olduğundan da söz edilir. “Kız Ahmet’in anlattığı hikâyeleri dinlemek için Edirnekapı’daki Terzicibaşı Kahvesi’ne uğramak gerekirmiş. Meddah Şükrü Efendi Yolgeçen Hanı Kahvesi’nde, İsmet Efendi, Arif’in Kıraathanesi’nde hikâyelerini anlatırmış” (Emeksiz, 2009: 134).

Bir icra mekânı olarak kahvehaneler meddahların ürünlerini sergilemek için ideal mekân konumuna dönüşmüştür. Yaratma alanlarında ise klasik meddah anlatılarının yanında güncel olayları da bir şekilde halka aktarmaları nedeniyle halkın içinde halkla beraber şekillenen bir anlatı geleneğinin ortaya çıktığı söylenebilir. Özellikle siyasi, sosyal eleştiri ve güncel olayların edebi şekilde aktarılması ile birlikte meddahlar bir nevi haberci görevi üstlenmektedir. “İstanbul kahvehanelerindeki meddahlar Avrupa’daki gazetecilerin işlevinin neredeyse aynısını yerine getiriyordu. Meddahlar gazetelerimizin işini şifahen yapmaya almıştı.” (Kömeçoğlu, 2018: 67). “Özellikle okumanın gelişmediği, dinlemenin rağbet gördüğü zamanlarda kitle haberleşmesi açısından meddah kahvehaneleri önem taşımaktaydı. Meddahlar anlattıkları öykülerin yanı sıra resmi haber kaynağı gibi devletçe alınan kararları da aktararak ve padişahları eleştirerek bir nevi gazete işlevi de görmüşlerdir.” (Şahbaz, 2007: 64). Ancak buradaki eleştiri ve söylemler dikkatli seçilir fazlaya kaçılmaz. Eleştiri üstü kapalı şekilde yapılır ve hem mekân sahibinin hem de anlatıcının zarar görmesi icracı tarafından engellenir. “Meddahlar toplumsal, ekonomik ve siyasal olumsuzluklara dair eleştirileri o zamanın hassas politik ortamın getirmiş olduğu hassasiyetten dolayı daha çok dolaylıydı veya üstü kapalı ifade ve mimikler ile canlandırıyorlardı.” (Tunç, 2014: 94). Bu tarz, insanları düşünmeye iten ve bilgi veren yapısı nedeniyle meddah kahvehaneleri başta olmak üzere genel olarak kahvehaneler özel bir statüye sahiptirler. “Özellikle âşık ve meddah kahvelerinde sanat icra ediciler bir taraftan kahvehane müdavimlerini eğlendirirken diğer taraftan onlara bir kültürel birikim de aktarıyorlardı. Bu eğitici rollerinden dolayı kahvehanelere “mekteb-i irfan” ve “medresetü’l ulema” denilmiştir (Yaşar, 2016:4). Bu yönüyle kahvehaneler meddahların temel yaratma ve icra mekânı olmakla birlikte meddahlar sayesinde de yeni bir kültürel mekâna dönüşen önemli bir sosyal kurum haline gelmişlerdir.

Halk tiyatrosunun bir diğer kolu olan gölge oyunu için de önemli bir yaratma ve icra ortamı olarak kahvehanelerden söz edilebilir. Meddahlar kadar öne çıkmasa da gölge oyununun icra mekânları arasında açık ya da kapalı kahvehaneler bulunur. Kahvehanelerin mekân olarak kullanımının 17. yüzyıla kadar gittiğini gösteren gezginlerin bilgileri vardır. “XVII. yüzyıl İtalyan gezgini Pietro della Valle Ramazan’da kahvelerde çeşitli soytarı ve oyuncuların yanı

sıra geriden aydınlatılmış bir perde veya boyanmış bir kâğıt üzerinde gölgelerin oynatıldığını bunların kendi ülkesinden farklı olarak sözlü olduğunu ve oynatanın sesini değiştirerek çeşitli dilleri ve ağızları taklit ettiğini belirtir.” (And, 1977: 243). Bu örnekten hareketle gölge oyununun âşık geleneği sonrasında kendisine kahvehanelerde yer bulan bir gelenek olduğu söylenebilir. Geniş bir alana yayılan gölge oyunu İstanbul dışında da halkın önemli bir eğlencesi olarak görülür. Sadece Ramazan ayında değil genel olarak da bir eğlence ve sosyalleşme aracı olarak gölge oyununun varlığı bilinmektedir. “Ramazan ayında kahvehanelerde, başka zamanlarda evlenme, doğum sünnet düğünü vb. dolayısıyla saray konak ve evlerde yapılan şenliklerde oynatılan bir oyundur. Osmanlı toplumunun belli başlı eğlencelerinden biri sayılmaktadır. Evliya Çelebi’nin Seyahatname’sinden anlaşıldığına göre yalnız İstanbul’da değil, Türkiye’nin başka şehirlerinde de (sözgelimi Erzurum’da) kahvehanelerde karagöz oynatılmaktadır.” (Kudret, 2004: 13-14). Geniş bir alana yayılması nedeniyle birçok coğrafyadan konuyu ve kişiyi içerisinde barındıran bir oyun olarak görülür. Bununla birlikte özellikle İstanbul’da belli kahvehanelerin Karagöz oynatmak için özellikle tercih edildiği bilinmektedir. “Karagözcülerin İstanbul’da Karagöz oynattıkları çeşitli yerler vardı. Bunların Tahtakale’de Kadı Hanı’nda bir kahveleri bulunur, burada toplanırlardı. Burası yanınca gene Tahtakale’de Baltacı Hanı karşısında bir kahvede toplanmışlardır. Şehzadebaşı’nda Mehmet Efendi Kıraathanesi, Yeşil Tulumba’da Dilküşa Kıraathanesi, Divanyolu’nda Arif’in Kıraathanesi...” (And,1985: 332). Yine kahvehanelerde Karagöz oynatıldığını gösteren çeşitli afişler ve reklam olarak sayabilecek tasvirlerle halk kahvehaneye çekilmeye çalışılmıştır. “Vezneciler’de Darüttalim Kıraathanesi açılır, Kâtip Salih Efendi perdesini Fevziye Kıraathanesinde kurmamışsa burada kurmuştur. Karagöz oynatılacağı geceler kıraathanenin kapısına Karagöz ile Hacivat’ın resimleri asılır” (Birsell, 2014: 139).

Gölge oyununun icra ve yaratmasında ise genel konular ve klasik hikâyeler olduğu gibi tıpkı meddahta olduğu gibi dönemseller olaylara da kayıtsız kalmayan ve ona göre şekillenen bir durum söz konusudur. Dönemin siyasi ve sosyal olaylarına göre oyunların içeriklerinin şekillendiği, iğneleyici bir tavırla toplumsal durumu gösterme isteği oyunların içeriğini şekillendirir. “Bir batılı seyyaha göre, Karagöz, toplumsal ve siyasi hayta dair eleştirileri ile özgür bir basın gibi hareket etmektedir. “Karagöz, kefilsiz, damgasız, sorumlu editörsüz bir günlük gazetedir, korkunç bir gazetedir, çünkü yazmaz, çok sayıdaki abonesi için konuşur ve işaret verir. Bir yazarının olmaması ve anonim geleneğinin bir parçası olması onu daha özgür kılmakta ve kendisine karşı tavır alınmasını engellemektedir” (Yaşar, 2018: 51). Bu yönüyle gölge oyunu, temelde içeriğini şekillendirmede gündelik vakalara da değinen ve böylece

insanlara daha kolay ulaşmıştır. Bu yüzden Hayâli halkın nabzını tutarak yaratacağı oyunu gündelik bağlama göre şekillendirir ve kozmopolit yapısıyla birlikte halkın her kesiminden insanı içerisinde barındıran bir mekân olan kahvehanede icra eder. Ancak tabii ki bu durum siyasi yapının baskıları nedeniyle bir süre sonra ortadan kalkarak oyunlar ya klasik yapıya ya da daha komik hikâyelere sıkıştırılmıştır. “19. yüzyılın sonunda Kıbrıslı Mehmet Paşa’nın yolsuzluğa karıştığını anlatan bir Karagöz gösterisi nedeniyle oyunlar yasaklanır. Metin And’a göre bu yasaktan sonradır ki Karagöz gösterileri “çocukça bir basitliğe ve anlamsız bir farsa” dönüşmüştür” (Kömeçoğlu, 2018: 69). Meddah kahvehanelerinin sahiplerinin yaşadığı endişeyi ortaya koyan benzer bir örneği gölge oyunu için de bu durumda görmek mümkündür. Bu bakımdan yaratma ve icra sürecinde Karagözcülerin çeşitli değişimler yaşadığı açıktır.

Geleneksel Türk tiyatrosunun bir diğer kolu olan ortaoyunu da kendisine mekân olarak kahvehaneleri seçen türlerdendir. Ancak burada diğer türlere nazaran bir farklılık söz konusudur. Özellikle ortaoyununun genel yapısı itibarıyla daha geniş bir alana ihtiyaç duyması nedeniyle kapalı kahvehaneler yerine açık hava kahvehanelerinin tercih edildiği aktarılır. “Geleneksel Türk tiyatrosunun önemli bir ayağını teşkil eden Ortaoyunu, genellikle açık alanlarda, kır kahvelerinde özel bir mekân düzenlemesiyle gerçekleştirilen bir gösterim sanatıdır.” (Kuzucu ve Koz, 2015: 252). Bunların yanında ortaoyununu kaldırabilecek seviyede olan büyük kahvehaneler de nadir olarak tercih edilir. “Daha geç bir form olan ve birden çok oyuncunun katılımını gerektiren Ortaoyunu, genellikle büyük kahvehanelerde sergilenirdi” (Kömeçoğlu, 2018: 67). Metin And bu oyun yerlerini uzun uzadıya sıralamaktadır. Bunlardan birkaçı şöyledir: “Ortaoyuncular İstanbul’da belirli kapalı yerlerde, hanlarda veya İstanbul’un gezinti yerlerinde temsiller verirlerdi. Ali Rıza, kapalı yerler arasında İskilip Hanı ile Kadri Paşa Hani gibi üstü örtülü yerleri sayıyor. Divanyolu’nda Arif Beyin Kıraathanesi, Aksaray Yeşil Tulumba’da Dilküşa Kıraathanesi, Tahtakale Tomruk Sokağında Bahçeli Kıraathane...” (1985: 414). Geniş alana olan bu ihtiyaç ortaoyununu genel olarak kendine has meydanlara veya tiyatrolara yönlendirmiş olsa da kahvehaneler de bir şekilde bu oyunların icrasında mekân olarak tercih edilmiştir. Genel olarak izleyicilerin ortasında oynanan ve bu nedenle izleyici ile etkileşim halinde ilerleyen bir tür olması nedeniyle oyunun yaratımı, gelişimi ve icrası değişimler, gelişmeler gösterir.

“Meddah ve ortaoyunu performansının çeşitli biçimleri, izleyicilerle çevrili olurdu ve oyuncuyla izleyici arasında neredeyse mesafe bulunmazdı. Seyirciler oyuncuya doğrudan ilişmek konusunda hevesliydi. Kahvehane performanslarında bir bilgilendirme sürecinin varlığı ve kompozisyonun kendisi oyuncu-izleyici alışverişine katkıda bulunuyordu. Gülmek, alay etmek, bağırarak, alkışlamak veya sessiz kalmak gibi jestler vasıtasıyla izleyiciler oyunculara işaret aktarma işlevini yerine getirirdi. Her iki taraf da böylece

gösteriyi husumet, bıkkınlık, şaşkınlık, takdir açısından yorumlardı. Dolayısıyla seyircilerin tepkisi ve işaretleri, gösterinin kuruluşu ve gelişmesine çok önemli bir katkı yapar ve metinsel form üzerinde belirgin bir etki oluştururdu” (And’tan aktaran Kömeçoğlu, 2018: 75).

Bu nedenle icra ve yaratma kemik bir yapının üstüne kurulmakla birlikte izleyici kitlesinin durumu, talepleri ve etkisi ile birlikte şekillenmektedir.

Geleneksel tiyatronun bir başka kolu olan kuklanın da kahvehanelerde seyirci buluştu ile ilgili bilgiler mevcuttur. Ancak kukla diğer seyirlik türlere nazaran çok küçük bir alanı işgal etmektedir. Genellikle kendine özgü tiyatroları bulunan kukla sanatının belli zamanlarda kahvehaneleri de mekân olarak kullandığı aktarılır. “Bir ilanda 28 Mayıs 1903’te Eftalopos kahvesinde Mutsos kuklalarının 3 perdelik Linde’nin Yolculuğu ve 1 perdelik Horlayan adlı iki oyun sunduğu, 1905 yılında gene Mutsos kuklalarının Tepebaşı’nda Cafe Bristol’de gösterildiğini öğreniyoruz” (And, 1985: 268). Genel yapıya bakıldığında çok nadiren kahvehanelerde bu tarz gösterilerin var olduğu söylenebilir. Bunda müşterilerin talepleri ve kitlenin yönelimi etkili olmuştur.

Kahvehanelerin genel kitlesine bakıldığında da oyunların içeriğinin yine halkı ilgilendiren konulara ya da yönlere doğru kaydığını söylemek mümkündür. Geleneksel tiyatro özelinde söylenebilir ki, oyuncular kahvehaneyi özellikle bir mekân olarak seçmedi, kahvehaneler halkın toplandığı yerler olduğu için bu oyunların mekânı konumuna geldi. Zamanla bazı türler kahvehaneyle özdeşleşirken bazı türlerde diğer mekânların yanında bir alan, gösteri bölgesi olarak kahvehanede bulundu. Bazı kahvehaneler bu etkileşimden sonra sadece bu iş için açılmaya başlamış ve ona göre bir düzen tutturarak kendi yönünü çizmiştir. “Bu kahvehanelerin en belirgin özelliği klasik kahvehanelerin oturma düzeninden soyutlanıp, aralıksız iskemlelerin gösteri düzenine uygun bir konumda yerleştirildiği tümüyle tiyatrovary bir gösterim düzenine sahip olmasından geliyordu. Gösteri yapılan yere, yükseltip sanemsi bir özellik kazandırılmıştır. Bu kahvehaneler aslında klasik kahve ile tiyatro arasında köprü vazifesi görmüştür” (Şahbaz, 2007: 60). Yapılan incelemeler bu durumu genel olarak kahvehaneleri teatral bir unsur barındıran yerler olmaktan çıkararak tiyatro için açılan yerler olduğunu vurgulamaktadır. İstanbul’da kahvehaneleri teatral kahvehane diye adlandırmak gereksizdir çünkü onlar bizzat tiyatro-kahvehaneydi: Meddahlar, gölge oyunları, âşıklar, ortaoyunları bu mekândaydı. (Kömeçoğlu, 2018: 73).

1.3. Tekke Tasavvuf Edebiyatı ve Kahvehane

Kahvehanenin tasavvuf edebiyatının icra ve yaratmasına etkisi diğer halk edebiyatı kollarına göre daha geridedir. Bunun nedeni tasavvuf edebiyatının asıl icra ve yaratma merkezinin

tekkeler oluşudur. Tekkeler mutasavvıflar için hem bir eğitim merkezi, hem bir yaşam alanı hem de bir sanat icrasının gerçekleştiği ortam olarak bilinir. Kahvehanelerin bu sistemin içine dâhil olması pek mümkün görünmemektedir ancak kahvenin ortaya çıkışı ve kullanımının yanında Osmanlı döneminde açılan ilk kahvehanelerle Yeniçeri kahvehanelerinin yapısı tasavvuf dünyasını besleyen birer kaynak halini almıştır.

Kahvenin bulunuşuyla ilgili bilinen efsanelerden bir tanesinin tasavvufla olan bağlantısı önemlidir. Bu anlatı geniş olarak şöyle aktarılır:

“İsveç’in İstanbul Elçisi İgnatius Mourad ja D’Ohsson tarihçi Ahmet Efendi’ye dayanarak kahveyi bir Şazili dervişinin Arabistan’daki Moka’da 1258 yılında bulup ortaya çıkardığını yazar. Tekkesinden kovulan ve Kûh-ı Esvab’a sürülen bu derviş, o kuş uçmaz kervan geçmez yerde, aklıktan bitkin bir halde dolaşırken, bütün o bölgeyi kaplayan bir çeşit ağacın meyvelerini kaynatıp içmeyi dener. Üç gün yalnız bu suyla yaşar. Bu sırada arkadaşlarından ikisi, onun haline üzülen kendisini bulmak ve ona yardım etmek için sürgün yerine gelir. Nedir, bunlardan ikisi de uyuza yakalanmışlardır. Dervişin yaşamını borçlu olduğu içeceği merak edip tadarlar. Kokusunu çok beğenirler. Orada kaldıkları sekiz gün boyunca hep onda içerler, sekizinci günün sonunda hastalıktan kurtulduklarını görünce iyileşmelerini bu içkiye yorarlar” (Birsal, 2014: 11).

Burada aktarılan bilgi doğrultusunda bir din adamının tesadüfî keşfi yahut açılığını dindirme çabası sonucunda kahvenin bir içecek olarak kullanımı ve bununla birlikte hastalıklara derman olan bir ilaç olduğu fikri ortaya atılır. Yine bu hikâyeyi destekler nitelikte olan bir diğer anlatıda da tasavvufi bir yapı olan Şazili tarikatına dikkat çekilir.

“Kaudi adlı çoban, gütmekte olduğu keçilerin bazı geceler çok hareketli olduklarını, uyuyamadıklarını fark edince bunun sebebini anlamak için kafa yormaya başlar. İşin içinden çıkamayınca konuyu bölgenin tanınmış bilginlerinden birisine açar. Bilge kişi hayvanlardaki değişikliğin, yedikleri otlarla ilgili olabileceğini belirtir. Doğulu ve Müslüman araştırmacılara göre çobanın görüştüğü bu kişi Şazili tarikatının şeyhidir. Bu versiyona göre Şeyh Şazili’nin keşfetmesinin ardından kahve, gerek şeyh gerekse müritleri için vazgeçilmez bir tutku oluvermiştir.” (Kuzucu ve Koz, 2015: 28-29).

Bu açıdan kahvenin ortaya çıkma sürecinde ve ilk kullanımında tasavvufi yapıya dâhil olan tarikatların önemi vurgulanır. Zaten sonralarında da dünyaya yayılma sürecinin başlamasında yine aynı şekilde bu dervişlerin yaptıkları yolculuklar sırasında yanlarında kahve taşımalarına ve bunları gittikleri yerlerde insanlara vermelerine dikkat çekilir. “Dervişlerin seyahatleri sırasında bildikleri ve kullandıkları kahvenin, dergâhtan dergâha, diyardan diyara yayıldığı düşünülebilir. Gündelik hayatta herkes gibi geçimlerinin peşinde koşan; esnaf, amele ve tüccarlar gün içinde sıradan insanlarla iletişim ve etkileşim içinde olan sûfiler, kahveyi gündelik hayata da taşımışlardır. Böylece içecek küçük bir azınlık tekeli olmaktan çıkmış ve toplumsal hayatta rağbet bulmuştur” (Tunç, 2014: 23). Bu yayılma ile birlikte farklı tarikatlardan ve farklı kitlelerden insanlar kahve içmeye hatta bunları ibadetin daha fazla yapılabilmesi için bir uyarıcı olarak kullanmaya başladığı da bilinmektedir. “Rivayetlere göre

15. yüzyıldan itibaren Yemen'deki tarikatlar içinde tüketilmeye başlayan kahve kısa sürede yaygınlaşarak içimiyle ilgili pek çok ritüelin de oluşmasına sebep olur. Kahvenin tarikat kültürü içinde bu denli yaygınlaşmasında, uyku giderici ve uyarıcı niteliği başlıca neden olmalıydı. Yemen'den dağılmaya başlayan kahve, 16. yüzyıla gelindiğinde Hicaz bölgesi ve Mısır'a ulaşır." (Değirmenci, 2015: 120). Kahvenin bu yayılış sürecinde tasavvufi yapıyı sadece maddi anlamda anlamlı kılan bir yapının yanında maneviyatta da kahve ve onun tüketilmesine hazırlık aşaması önemli görülmüştür. "Çekirdeğin kavrulurken geçirdiği değişim sufiliğin kalbinde yatan insan ruhunun değişimiyle ilgili inançları yansıtan bir eylem olarak kabul edildi. Böylece kahve tiryakilerin hem biyolojik hem de ruhsal açıdan okşayan bir madde gibi algılanmaya başladı." (Kuzucu ve Koz: 2015: 33). Yine Osmanlı'da da kahvenin yayılmasında tasavvufî yapının etkisi büyüktür. "İstanbul'da da en önce tarikat çevrelerinin ilgisine mazhar olan kahve, Halveti, Kalenderi ve Bektaşî dergâhlarının vazgeçilmez maddesi oldu" (Kuzucu ve Koz, 2015: 37). Bu tarikat etkisinin kahvehanelere yansımaları ise en çok Bektaşîlerden olmuştur.

Kahve etrafında oluşan bu tasavvufî yapı elbette onun içildiği mekânlar olan kahvehanelerde de etkisini göstermiştir. Özellikle camilerin yanına kurulan ilk kahvehane örneklerinden olan imaret kahvehaneleri düşünüldüğünde bir dini mekânın yanına kurulması maksadıyla tasavvufî yapıya da yatkınlık söz konusudur. Aynı zamanda buralarda dini tasavvufî ürünlerin örneklerinin okunduğu da bilinmektedir. "İmaret kahvehanelerinde namaz vaktine kadar halkı oyalamak için "Battalgazi, Hamzaname" gibi destan kitapları okunurdu" (Tunç, 2014: 92). İlerleyen dönemlerde ise bu okumalar neredeyse kahvehane kültürünün bir parçası haline gelmiş bu mekânlarda Muhammediye, Battalname, Hamzaname gibi dini muhtevalı destanımsı kitapların okunması bir gelenek halini almıştı (Yaşar, 2016: 4). Bu ürünlerin okunması mutasavvıflar için bir yaratma ya da icra ortamı oluşturmasa da tasavvufî edebiyatın nesir bölümüne dâhil olan bu eserlerin halkla buluşturulması için önemli bir mekân olarak kahvehaneler sayılabilir. Başlı başına bir edebiyat geleneğinin mekânı olmasa da bu edebiyat geleneği içinde sayılan eserlerin burada okunması nedeniyle tasavvufî yapının da icra mekânı olarak kahvehaneler sayılabilir. Aynı şekilde âşık kahvehanelerinde kimi zaman mutasavvıf şairlerin de şiirlerini söylediği aktarılmaktadır. "Hak âşıkları adını verdiğimiz tekke ve tasavvuf kültürü mensuplarından farklı temalar kullanan bu halk âşıkları kazanç sağlamak ve profesyonel olarak para kazanmak zorundaydı. Kahvehaneler ise müşteri tutmak ve onları eğlendirmek amacını güderler" (Duvarcı, 2012: 80). Bu gibi durumlarla tasavvufî yapının bazı örnekleri kahvehaneler içerisinde kendisine yer bulurken mutasavvıflar da

kahvehaneyi tanımışlardır. Tasavvufî yapının kahvehanelerle özdeşleşmesi veya adından çok söz ettirmesine neden olan durum ise Yeniçeri Kahvehanelerinin açılmasıdır. Bir kahve türü olarak söylenebilecek olan Yeniçeri kahvehaneleri özellikle 17. yüzyılın ikinci yarısıyla birlikte gelişmeye başlayan kahvehanelerdir ve 1830'lardaki tulumbacı kahvehanelerinin ilk basamağı olarak gösterilir. 16. yüzyıldan itibaren kışla dışında yeni bir hayat kurmaya izin verilen yeniçeriler, bu zamandan sonra şehir hayatında daha aktif olmuşlardır ve bu kahvehaneler de bunun bir örneğidir (Kuzucu ve Koz, 2015: 170).

Yeniçeri kahvehanelerinde tasavvufî unsurların ve tasavvuf yapısının görülmesinin temel nedeni elbette ki yeniçerilerin Bektaşilikle olan bağından kaynaklıdır. Özellikle kendilerine pir olarak seçtikleri Hacı Bektaş Veli'nin müritlerine de aynı saygı gösterilmiş ve kahvehaneler Bektaşiler için birer mekân haline gelmiştir. “Yeniçerilerin Bektaşilik tarikatıyla organik ilişkiler, genellikle sur dışında yapılmış olan tekkelerle sınırlı hareket alanına sahip Bektaşiler için kahvehanelerin özellikle 18. Yüzyıldan itibaren adeta tekke gibi faaliyet göstermesine kadar varmıştır.” (Emeksiz, 2009: 130). Yeniçeri kahvehanelerinde bu durum belli ritüellerle ve göstergelerle net bir şekilde ortaya konulurdu. Kahvehanede Bektaşiliğin temel belli simgelerini bulmak mümkündür. Kahvehanelerin açılış ritüellerinde de Bektaşiliğe vurgu ve önem gözler önüne serilir. “Bir yeniçeri kahvehanesinin açılışı yeniçeri ağasının makamının bulunduğu Süleymaniye'deki Ağakapısı'ndan yola çıkan bir geçitle başlardı. Kahvehane sahibinin mensubu olduğu ortadaki herkes geçide katılırdı. En önde elinde teber, kuşağında nefir ve kolunda keşkül ile Bektaşî babası yürürdü” (Çaksu, 2018: 103). Burada bahsedilen teber Bektaşilerin taşıdığı balta, nefir bir çeşit boru, keşkül ise küçük çanak olarak bilinir ki bunların hepsi özellikle gezgin Bektaşilerin simgesi niteliğindedir. Bu ritüelin yanında kahvehanenin içerisinde de görmek mümkündür. “Her yeniçeri kahvehanesinde Bektaşî şeyhleri için “baba sofası” olarak adlandırılan bir köşe tahsis edilirdi. Buralar Bektaşî levhaları ile süslenirdi. Bu özelliklerinden dolayı yeniçeri kahvehaneleri bir bakıma Bektaşî tekkesi niteliği taşımakta idi” (Kılıç, 2015: 62). Edebi olarak bakıldığında da bu kahvehanelerde Bektaşilerin çeşitli etkinlikleri ve unsurlarını görmek mümkündür. “Buralarda Bektaşî ayin ve sembolleri önemli bir yer tuttu. Bektaşî nefesleri söylendi, duvarlara Bektaşî deyiş ve dualarının bulunduğu levhalar asıldı” (Çaksu, 2018: 103). Diğer halk edebiyatı ürünlerindeki kadar baskın bir edebi ortam ve yaratma-icra ortamı görülmesi de bu kahvehanelerde yer alan çeşitli unsurlar, mekânı ister istemez edebi olarak da değerlendirilmesini mümkün kılar. Kahvehane müşterilerinin de yoğun olarak yeniçerilerden ya da Bektaşî tekkesine mensup diğer kişilerden oluşması nedeniyle de edebi unsurların

konuşulduğu, tartışıldığı ve yaratma ortamına katkı sağlayan bir unsur olduğu düşünülebilir. Bu açıdan kahvehaneleri yine halk edebiyatının bir kolu olan tasavvufi şiir/nesir için bir ortam olarak görmek olağandır.

Sonuç

Kahve ve kahvehaneler Türk kültürü içerisinde sadece bir içecek ve mekân olmaktan öte farklı unsurların bir araya gelmesini sağlayan önemli iki öğedir. Bu bakımdan halk edebiyatı ürünlerinin üzerinde etkisi de açıkça görülmektedir. Özellikle ortaya çıktıkları dönemlerden itibaren halk edebiyatının anlatımlık yapılarının icra edildiği, sahneye konduğu ve sürekliliğinin sağlandığı bir alan olarak değerlendirilebilir. Bu bakımdan kahvehaneleri sadece bir zaman geçirme mekânı olarak değil sanatsal aktivitelerin de ortaya konulduğu bir sahne olarak değerlendirmek mümkündür. Âşık geleneğinin Anadolu coğrafyasında yayılmasıyla beraber güncel zamana kadar pek çok aşığa ev sahipliği yapan kahvehaneler, seyirlik türlerin de birer sahnesi konumuna gelmiş ve yine düşünce/fikir üretim merkezi olarak görev almışlardır. Bununla beraber özellikle Bektaşilerin ön plana çıktığı bir tasavvufi dünyanın da toplanma alanı haline gelmiş böylece o mekânlarda tasavvufi düşüncenin izleri ve etkileri oluşmuştur. Yine kahvehanelerin genel itibarıyla farklı kesimlerden kişileri bir araya getiren yapısı nedeniyle burada üretilen ürünlerde de çeşitlilik ve geniş kapsamlı bir durum göze çarpmaktadır. Çeşitli halk edebiyatı ürünlerinin sergilenmesi sırasında kahvehane sakininden izleyici konumuna geçen kişiler bu ürünlerin yaratma sürecine birebir tanık oldukları gibi o ürünün şekillenmesine de katkı sağlar. Bu nedenle yaratma ortamı olarak açık iletişime sahip bir alan şeklinde görülen kahvehaneler ürünlerin oluşum ve iletim sürecinde etkili bir unsur halini alırlar. Aynı zamanda insanların hoş vakit geçirdikleri bir ortam olması nedeniyle sosyallikle edebi yapının birleşmesine ve ürünlerin daha farklı çevrelere yayılmasına katkı sağlarlar. Böylece yukarıda bahsi geçen ürünler başta olmak üzere pek çok farklı sanat dalı kahvehanelerden toplumun içerisine doğru hareket ederek varlıklarını devam ettirirler.

Yine kahvehaneler mekân olarak simgesel anlamlar taşıyan yerlere bu edebi gelenekler sayesinde dönüşmüştür. Âşıkların ve meddahların mekânla beraber anılması hatta kendileri bu mekânları işletmesi; gölge oyunu, kukla ya da tasavvufi ürünlerin icrasıyla beraber de hem maddi hem de manevi bir kapıya dönüşmesi nedeniyle kahvehaneler bu geleneklerden bağımsız düşünülemez. Kahvehanelerin halkı yönlendiren yapısı sadece sözle değil görsellikle de sağlanarak bir saz şairlerine, mutasavvıfa ya da genç bir tiyatro sanatçısına okul

olmuştur. Bu açıdan da toplumu sözlü, yazılı, uygulamalı açıdan etkileyen önemli bir kültür merkezi konumunda değerlendirilirler.

Değişen ve dönüşen toplumsal yapıyla beraber kahvehaneler 19. yüzyılın sonundan 20. yüzyılın başlarına kadar bu etkinlikleri ağır aksak ilerletseler de özellikle 20. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren önce tasavvufi yapı sonra geleneksel Türk tiyatrosu ile ilgili unsurları kaybetmişler ve sadece âşıklar için bir etkinlik mekânına dönüşmüşlerdir. Günümüze gelindiğinde ise artık neredeyse halk edebiyatı unsurlarının mekânı olarak görülebilecek kahvehane yoktur. Bu ürünler ve icracıları kendilerine dijital dünyada başka alanlarda yer bulmuşlar ya da bulmaya çalışmaktadırlar. Ses kayıt aletleri ve ürünleri, radyo, televizyon ve internetle beraber gelişen elektronik ortamda burada sayılan geleneklerin ustaları bir bir ya bu yeni ortama ayak uydurmaya çalışmışlar ya da tamamen geleneği sürdürmeyi bırakmışlardır. Sadece icracıların değil izleyenlerin de değişen eğlenme, bilgi alma ve zaman geçirme adetleri nedeniyle kahvehaneler 20. yüzyılın son çeyreğinden itibaren geleneksel ürünlerin yaratma ve icra merkezi olma özelliğini kaybetmişlerdir. Günümüzde sadece çay, kahve içilen; sohbet edilen; çeşitli şans oyunlarının oynandığı mekânlar haline gelmişlerdir. Bu açıdan güncelde kahvehaneler geleneksel ürünlerin değil boş vakit geçirmenin alanı konumuna dönüşmüştür. Yeni kuşaktan olanların hafızasında da kahvehaneler bu şekliyle yer edinmektedir. Yapılması gerekenler arasında belki de her geleneksel unsur için temsili bir kahvehanenin tekrardan açılması sonrasında ise buradaki etkinliklerin sadece o ortamda değil dijital ortamlarda da yayınlarının yapılarak daha fazla kişinin bu kültürel mekânı tanınması hedeflenmelidir. Yeni yaratma ve icra mekânı olan dijital âlemle geleneksel ortam bir araya getirilerek güncellenebilir, aktarılabilir, sürdürülebilir ürünler ortaya konulabilmelidir.

Kaynakça

AKTAŞ, Gözen Güner. (2011). “Anadolu’da Toplumsal Yaşamın Mekânsal İzleri”, *Sanat ve Tasarım Dergisi*, C.1, S.7, s.55-68.

ALEV, Eda. (2014). *Âşık Kahvehanelerinden Sosyal Paylaşım Sitelerine Âşıklık Geleneği*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Halk Edebiyatı Bilim Dalı.

AND, Metin. (1977). *Dünyada ve Bizde Gölge Oyunu*, İstanbul: İş Bankası Yayınları.

AND, Metin. (1985). *Geleneksel Türk Tiyatrosu Köylü ve Halk Tiyatrosu Gelenekleri*, İstanbul: İnkılap Yayınevi.

- ARTUN, Erman. (2018). *Âşıklık Geleneği ve Âşık Edebiyatı Edebiyat Tarihi/Metinler*, Adana: Karahan Kitabevi.
- BALCI, Fatih. (2019). “Cezveden Kültüre 40 Yıl: Türk Kahvesi ve Geleneği”, *The Journal Of Academic Social Science*, S. 87, s.315-328.
- BALKAYA, Adem. (2013). “Mekân Poetikası Bağlamında Âşık Kahvehaneleri ve Âşık Üzerinde Kimi Fonksiyonları”, *Turkish Studies*, S.8/1, s.881-889.
- BİRSEL, Salâh. (2014). *Salah Bey Tarihi 1 Kahveler Kitabı*, İstanbul: Sel Yayıncılık.
- ÇAĞLAYAN, Savaş. (2012). “Anadolu’nun İlk Kamusal Mekânı: Kahvehane”, *Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.29, s.95-110.
- ÇAKSU, Ali. (2018). “18. Yüzyıl Sonu İstanbul yeniçeri Kahvehaneleri”, *Osmanlı Kahvehaneleri Mekân, Sosyalleşme, İktidar (Ed.Ahmet Yaşar)*, İstanbul: Kitap Yayınevi.
- ÇOBANOĞLU, Özkul (2000). *Âşık Tarzı Kültür Geleneği ve Destan Türü*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- ÇOBANOĞLU, Özkul (2007). *Âşık Tarzı Edebiyat Geleneği ve İstanbul*. İstanbul: 3F Yayınevi.
- DEĞİRMENCİ, Tülün. (2015). “Kahve Bahane, Kahvehane Şahane: Bir Osmanlı Kahvehanesinin Portresi”, *Bir Taşım Keyif Türk Kahvesinin 500 Yıllık Öyküsü (Ed. Ersu Pekin)*, İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- DUVARCI, Ayşe. (2012). “Kültürümüzde İstanbul Kahvehaneler ve Halk Edebiyatına Katkıları” *Batman Üniversitesi Uluslararası Katılımlı Bilim ve Kültür Sempozyumu Bildirileri*, Batman Üniversitesi Yayınları, s.75-86.
- DÜZGÜN, Dilaver. (1994). “Erzurum’da Âşık Kahvesi Geleneği”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, S.1, s.15-22.
- EMEKSİZ, Abdülkadir. (2009). “İstanbul Kahvehaneleri”, *Karaların ve Denizlerin Sultanı İstanbul Cilt II (Haz. Filiz Özdem)*, s. 123-140, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- ERDENER, Yıldırım. (2019). *Kars’ta Çobanoğlu Kahvehanesi’nde Âşık Karşılaşmaları*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- HATTOX, Ralph S. (1996). *Kahve ve Kahvehaneler Bir Toplumsal İçeceğin Yakınoğu’daki Kökenleri (Çev. Nurettin Elhüseyni)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- KILIÇ, Ramazan. (2015). *Osmanlı Toplumunda Kahvehane*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir: Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı.

KÖMEÇOĞLU, Uğur. (2018). “Home Ludens ve Homo Sapiens Arasında Kamusal ve Toplumsal: Osmanlı Kahvehaneleri”, *Osmanlı Kahvehaneleri Mekân, Sosyalleşme, İktidar (Ed.Ahmet Yaşar)*, İstanbul: Kitap Yayınevi.

KUDRET, Cevdet. (2004). *Karagöz 1. Cilt*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

KUZUCU, Kemalettin ve KOZ, Sabri (2015). *Türk Kahvesi*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

ÖZDEMİR, Erdem. (2016). “Sosyo-Kültürel Bir Müzik İcra Ortamı Olarak Âşık Kahvehaneleri ve Bursa Âşıklar Kahvesi”, *Rast Müzikoloji Dergisi*, C.4, S.1, s.1153-1165.

ŞAHBAZ, Selin. (2007). *Geçmişten Günümüze Kahvehaneler, Kahvehanelerin Sosyal Yaşamdaki Yeri ve Önemi: Aydın Merkez Örneği*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Aydın: Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

TUNÇ, Şafak. (2014). *Osmanlı Payitahtında Kahvehane ve Kahvehane Kültürünün Yeri*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İstanbul Araştırmaları Ana Bilim Dalı.

ÜNVER, Süheyl. (1963). “Türkiye’de Kahve ve Kahvehaneler”, *Türk Etnografya Dergisi*, S.V, s.39-84.

YAŞAR, Ahmet. (2016). “Kahvehane”, *TDV İslam Ansiklopedisi Ek-2*, s.3-5.

YAŞAR, Ahmet. (2018). “Killiyen Ref’ten İbretten Li’l-ğayr’e: Erken Modern Osmanlı’da Kahvehane Yasaklamaları”, *Osmanlı Kahvehaneleri Mekân, Sosyalleşme, İktidar (Ed.Ahmet Yaşar)*, İstanbul: Kitap Yayınevi.